

**ПРОФЕСОР ВЛАДИМИР АНДРЕЕВИЧ ЗВЕГИНЦЕВ
КАТО АРАБИСТ¹**

Стефана Димитрова

The research paper is devoted to the centenary of the eminent Russian scholar Prof. V. A. Zvegintsev. Better known as an expert in Germanic and general linguistics, Prof. Zvegintsev also proved to be a noteworthy arabist. His study „*History of Arabic Linguistics (A Brief Outline)*“ („*Istoriya arabskogo yazykoznaneya. Kratkiy ocherk*“) proved a breakthrough in Arabic linguistics worldwide. In it the author treats the issue of the emergence of Arabic linguistic studies, whilst also arranging the facts in terms of significance and recentness.

Key words: V. A. Zveginstev, Arabic linguistic studies

На 30 октомври 2010 г. се навършиха 100 години от рождението на професор дфн В. А. Звегинцев. Той е широко известен у нас като германист и специалист по общо езиковедство, но далеч не всички знаят, че първите му научни интереси са в областта на арабистиката и иранистиката.

През 1958 г. в издателството на Московския университет излезе книгата му *История арабского языкознания (краткий очерк)*. Това е първата не само в Русия, но и в света история на арабското езиковедство. Колко важна е тази малка книжка за съвременната лингвистика, можем да съдим още от първите думи на автора: „В лингвистичната литература (има се предвид периодът до 50-те години на миналия век – С. Д.) не съществува системно изложение на историята на възникването и развитието на източните езиковедски учения, въпреки че очертаната научна област е намерила в народите, обитаващи тази територия, прилежни и често много задълбочени изследователи. Нито един от трудовете по обща или частна история на езиковедството не засяга тази област. Книгата на В. Томсен *История языкознания до конца XIX в.*, изложението на общата история на езиковедството в увода към изследването на Теодор Бенфай *Geschichte der Sprachwissenschaft und orientalischen*

---

¹ Докладът е посветен на юбилея на проф. дфн Диана Иванова.

Philologie in Deutschland абсолютно подминават този немаловажен етап в развитието на лингвистичните възгледи“ (Звегинцев 1958: 3).

Както е известно, арабската култура се развива като резултат от взаимодействието на много цивилизовани народи, населявали Арабския халифат. Затова терминът *араби* в културно отношение се възприема от автора с известни уговорки. Сред многото интересни данни, които той привежда, е и фактът, че през Златния век на исляма – епохата на Абасидите (749–846), от 45 най-изтъкнати дейци на науката и изкуството в халифата, официално наричани араби, 30 са били иранци. Във връзка с това терминът *арабско езикознание* съдържа определен условен момент, но все пак той не трябва да се хипертрофира, защото названието е оправдано от самия предмет на изследване – с малки изключения всички известни разработки са провеждани върху арабски езиков материал. Към малките изключения се отнасят наблюденията на арабски филолози над турския и монголския език, а така също цялостното творчество на Махмуд-ал-Кашгари.

В по-нататъшното изложение ще бъде проследено виждането на самия проф. Звегинцев за арабското езикознание и градацията на фактите по важност и актуалност ще бъде представена в неговата интерпретация.

Един от най-важните въпроси в споменатото изследване е въпросът за зараждането на арабското езикознание и за връзките му с другите традиции в зоната на изследването на езика. Историческият опит показва, че зараждането на езикознанието се стимулира или от наличието на различия между езиците или диалектите, или между отделни исторически периоди в развитието на един и същ език, както е станало в Индия. Езиковедските търсения на арабите са породени от аналогични причини.

Едно по-подробно запознаване с историята на арабската култура показва колко високо са ценили арабите чистотата и богатството на езика си. Известна е и арабската пословица, според която мъдростта на римляните е в мозъците им, мъдростта на индийците – във фантазията им, на гърците – в душата им, а на арабите – в езика им. Един от защитниците на приоритета на арабския език, Ибн Фарис, отбелязва богатата арабска синонимия и твърди, че „нито един народ не може да преведе на своя език арабската номенклатура за *меч*, *лъв*, *копие* и много други. В персийския език *лъвът* се задоволява с едно-единствено название, а ние му даваме 50 и дори 100“ (цит. по Голдциер 1889: 215). Подобни твърдения предизвикват силна опозиция, особено у шу‘убитите, и арабската езиковедска традиция се развива в условията

на сериозна полемика, която в крайна сметка изиграва положителната роля на постоянен стимулатор.

При относителната ясност за причините, породили арабското езикознание, въпросът за неговите отправни точки остава доста неясен. И сложен. Арабската научна литература позволява да бъдат определени местата, където е възникнала граматичната наука – това са Басра и Куфа, главните центрове на арабския живот и мисъл извън пределите на полуострова, докато не ги измества великата столица на Абасидите – Багдад. По една от най-разпространените версии за основател на арабската граматика се приема Абу'л асуад ад-Дуали, умрял в Басра през Омеядския период (през 688 или 718 г.). Знаменитият граматик от по-късния период Абу Убейд твърди, че учител на Абу'л асуад бил халифът Али. Според някои арабски езиковеди именно правоверният Али е авторът на първата арабска граматика.

Може да се намерят много примери в полза на широко разпространените твърдения за силното гръцко и индийско влияние в процеса на създаването на първите арабски граматики. Но те не могат да припишат основополагаща роля на чуждите традиции за възникването на арабското езикознание.

Първоначално арабските учени разпростират изследванията си върху широк кръг от емпирично събран материал. Затова сред основните положения на фонетичната система, изложена от автора на знаменития *Ал-китаб* Сibaуейхи, са разграничаването на звуковете по участие или неучастие на гласа, по напрегнатост и ненапрегнатост, по отвореност и затвореност, по издигането на езика в устната кухина и т.н. Прекрасно осведомени по анатомия, арабите добре осмисляли ролята на всеки орган на речта в процеса на артикулацията. Те обръщат особено внимание на фаринкса, ларинкса и гласните струни. Може да се твърди, че са имали напълно точна представа за физическия процес, свързан със звукообразуването. Казано на съвременен език, те са описали добре това, което ние сега наричаме експирация, звукообразуващи прегради и резонанс. Интересно е да се отбележи, че този въпрос е вълнувал и великият мислител на Изтока Абу Али Ибн Сина (Авицена), автор на труда *Причини за възникването на речевите звукове* (вж. изданието, осъществено в Кайро – Авицена 1932, гл. 11).

В античния свят не се среща точно разграничаване на буква и звук. За елементи на думата се признават само онези звукови формации, които са представени с буквите на приетия алфавит. Тук арабите правят решителна крачка напред. Вече Сibaуейхи ясно разграничава графичния символ от самия речев звук и подчертава несъответствието

между произношението и изписването. Негови последователи очертават 3 значения на речевия звук: мислимо, фонетично и графично. По отношение на делението на звуковете на гласни и съгласни от физиологично гледище арабите изпреварват фонетистите от другите страни и дори бихме могли да твърдим, че изказаното от тях мнение за функционалните им характеристики напълно се потвърждава от съвременните експериментатори. За мнозинството езици в света и сега е валидно твърдението на Шатиби: съгласният е същност, а гласният – акциденция (проява на случайно, преходящо свойство – С. Д.). Това значи, че гласният е само сричкообразуващ елемент и казано по съвременен начин, фактически понятието *вокал* се отъждествява с понятието *силаба*. Тези две понятия се покриват с общия термин *харака*. Важно е да се отбележи, че арабският фонетист си е представял консонанта без *харака*, но не и обратното.

Арабите първи описват физиологично назализацията, фрикацията и преградността като типични процесуални характеристики на звуковата система. И което е особено важно: постигнали такива успехи във физиологията на речевите звукове, изяснили значението на местообразуването и модификацията на звука, те не класифицират елементите на фонетичната система по образуващите ги органи, а по схемата на Сибауейхи – т.е. по артикулаторните им характеристики. Това им дава възможност да разработят основно въпроса за онези фонетични изменения, които ние сега наричаме комбинаторни.

От фонетичните промени арабското езикознание се насочва към по-глобалния въпрос за езиковите промени и търси обяснение на този факт. Могат да бъдат цитирани много учени, които третират промените в езика като езикови грешки и обясняват самия процес на възникването им с психологически причини. При това за главен фактор, предизвикващ езикови промени, се признава честата употреба на дадена дума. Един от тези учени е Музхир, който твърди, че „причината на езиковите грешки се крие във факта, че хората желаят да кажат нещо, а го прикриват с друга дума“ (цит. по Брайман 1934: 57). Тук в обяснителния момент се забелязва определен наивитет, относително опростяване на нещата, но едно общоприето в средновековната арабистика положение, формулирано още от Сибауейхи, се възприема и днес от европейските лингвисти – става дума за това, че езикови промени могат да бъдат предизвикани от стремежа към удобство и към яснота. Въведеното от арабите понятие *мадд* има по същество нещо много общо с онези нестандартни *езикови загуби*, така подробно и задълбочено изследвани в началото на XX век от Микола Крушевски.

От изложеното дотук може да възникне невярната представа, че най-разработеният аспект на арабското езиковедие е фонетиката. Но всъщност нито фонетиката, нито дори граматиката в традиционния смисъл на този термин са водещите дисциплини. В. А. Звегинцев поставя на първо място лексикологията и аргументирано развива тезата си. Първото поколение арабски езиковеди от времето на възникването на школата от Басра е представено от Иса ас-Сакафи, Абу Амр ибн ал-Ала и Юнус ибн Хабиб. Почти никакви техни трудове не са достигнали до нас, но дейността им е оставила следи в изследванията на последователите им. Те всички са се занимавали със събиране и тълкуване на древните паметници на арабската словесност, но са отделяли внимание и на теоретични въпроси и са постигнали съвсем определени успехи. Иса ас-Сакафи (умрял през 766 г.) е известен като четец на Корана. Твърди се, че е написал 70 граматични труда и дори някои арабисти го смятат за основател на арабската граматика. Негов ученик е Сibaуейхи, който е изпитал осезаемо влиянието на книгата му *Събирател*. Абу Амр ибн ал-Ала е също известен като каноничен четец на Корана и установените от него правила за четене на сакрални текстове се изучават и след смъртта му (770 г.), пропагандират се особено от ученика му Юнус ибн Хабиб, освободен роб от персийски или арамейски произход. Неговите трудове са главно в областта на етимологията. Основните от тях са *Книга за наречията* и *Книга за аналогията в граматиката*. Усилията на тези трима патриарси на арабското езиковедие създават комфортни условия за изследователската дейност на един от най-големите учени в арабистиката – Халил ал-Фарахиди (умрял през 791 г.). Той е известен като автор на първия арабски речник *Китаб ал-Айн*. Освен другите си достойнства този речник има и една интересна особеност: думите в него са разположени по фонетико-физиологичен принцип, точно както в санскритската традиция: първо място заемат гутуралните звукове, после палаталните, съскащите, шушкавите, езичните, лабиалните и накрая глайдовете.

В речника на Халил се чувства и гръцко влияние, особено в предложената там класификация на науките. Арабският научен живот се сближава с този в Древна Гърция и по един друг признак – част от научните постижения се представя не в писмена, а в устна форма. Това напомня Сократовите лекции на Атинската агора. За пример може да бъде посочена метричната система на Сibaуейхи, която е известна само по преразказа на по-късните автори. Може да бъде напомнен и знаменитият багдатски диспут на Сibaуейхи с куфския му съперник ал-Кисаи, след който загубилият в спора Сibaуейхи се завръща в ро-

дината си Персия, където е известен с истинското си име Аму Бишр Амр бен Осман, и скоро след това умира.

Като една от най-забележителните фигури в арабската култура е представен в книгата на Звегинцев роденият в Басра ал-Асмаи (740–828), известен с необикновената си памет, дала му възможност да се изгради като истински енциклопедист. В многобройните му лексиколожки трудове богатият словесен материал от диалектите на арабските пустинници е разположен по предметен признак, напр. частите на конското тяло, диалектните названия на камилата, на дивите животни и т.н. Блестящата му репутация го превръща в най-цитирания автор, а делото му е продължено от многобройните му ученици, сред които особено изпъква споменатият по-горе Абу Убейд (770–837), син на един гръцки роб, съставил първия стигнал до нас сборник от пословици и написал, освен всичко друго, един абсолютно оригинален лексиколожки труд за редките изрази, състоящ се от 1000 глави, илюстрирани с 1200 стиха. Според преданието авторът е работил над него 40 години.

Като най-блестяща фигура на граматичната школа в Басра се очертава Ал-Мубаррад (826–898), усвоил и куфската традиция, но поддържал през целия си творчески живот непримиримото съперничество между Куфа и Басра и известен с полемиките си с Талаба. Основният му труд е *Камил* – книга за класическия арабски език, истинско събитие в историята на арабската филология. При това тя е изградена по един типично арабски начин, за което свидетелства следният цитат: „...ние споменаваме за всичко по малко, така че с бързата смяна на темите да предпазим читателя от скука, да смесим сериозното с мъничко шега и така да дадем на душата и сърцето възможност да си починат“ (цит. по Мубаррад 1932: 66). Този композиционен стил доминира в арабистиката до X век. По-късно авторите се отказват от подобен начин на изложение, възприемат нови методи за презентация на материала и винаги подчертават границата между старата и новата наука. Тази граница е отбелязвана и от чужденци, запознати с арабските езиковедски трудове. „Грамматиката на арабите е религия, нашата граматика е разум“ – пише Абу Сулейман, един от представителите на аристократичната иранска фамилия Тахириди. Последният знаменит представител на Басрската школа е Мухаммад Ибн Дурейд, по изумителен начин съставил с помощта на многобройни писари най-пълното синонимично описание на арабската лексика. Той предлага 500 синонима за *меч*, 500 за *лъв*, 1000 за *камила* и т.н.

Сведенията за школата в Куфа са по-оскъдни и вероятно затова от наше съвременно гледище трудно може да се обясни какви са различията ѝ с школата в Басра и защо са се водили толкова продължителни спорове между учените от двата града. Може да се предположи, че тук е намесен силно екстралингвистичен фактор.

За основател на школата в Куфа се смята Ал-Руаси, но за научната му дейност нищо точно не е известно. Най-древният запазен до наши дни трактат на Куфската школа е *Трактат за грешките в народния език*, написан от иранец Ал-Кисаи (умрял около 805 г.). Той се е обучавал и в Багдад, и в Басра при Халил и по негов съвет е живял известно време сред бедуинските племена. Може да се каже, че той е основоположникът на теренните изследвания, които са в основата на наблюденията на съвременните диалектолози. В този смисъл за пряк негов последовател може да бъде признат багдадският учен Ибн ас-Сикит, автор на съчинението *За подобряването на езика*, което може да се смята за пръв опит за кодификация на арабския език. Въпреки че проф. Звегинцев изразява съмнение по отношение на добрата граматична подготовка на Ал-Кисаи, признава, че той е поставил за пръв път някои теми в арабистиката, напр. за различните типове прономинално *Хā* в *Корана* и др.

Проф. Звегинцев отбелязва високото равнище на арабската наука като цяло през XI и XII в., но констатира, че повечето граматични изследвания от този период имат компилативен характер. Постепенно Куфа и Басра губят лидерската си роля, за известно време езикознанието намира приют в университета Низамия, основан от главния везир на Селджуците Низамалмулк предимно с теологическа насоченост. Като една от най-колоритните фигури на границата между XI и XII век се очертава Маухиб ал-Джавалики (1073–1144), оставил за историята първата граматика в стихотворна форма. Друг виден учен от този период – Адаррахман ибн ал-Анбари (1119–1181) – е фактически първият арабски историк на филологията (всъщност на самото арабско езикознание). Трудът му само условно може да се нарече история на езикознанието в истинския смисъл на думата, защото е построен като поредица от персоналии на езиковеди и учени, докоснали се до езиковедските проблеми. Ал-Анбари отделно съставя и трактат за разногласията между учените от Куфа и Басра.

През XI век мощният организъм на Арабския халифат започва да се разпада. Лингвистиката напуска изконните места на своя първоначален разцвет и центърът на научната дейност се пренася в източните мюсюлмански страни. Тогава се наблюдава възраждането на та-

джикския и персийския език, на които е писала цяла плеяда от велики поети. Но арабският език все още запазва позицията си на език на науката и религията и започва да играе на Изток ролята, която в Западна Европа е играл латинският език, а в славянския свят – старобългарският. Затова развитието на източната лингвистика не се насочва към нов езиков материал и тя остава доста херметично затворена в рамките на класическия арабски език.

Последната част на представяната тук книга е посветена на персийските, индийските и др. езиковеди, посветили живота си на описанието на арабския език. Творчеството на последния крупен езиковед, персиеца Ал-Фирузабади, е и последната дума в лексикографските постижения на арабската лингвистика и заключителна поанта в богатата история на арабската филология от Средновековието. След опустошителните набези на монголските нашественици Куфа и Басра запазват само сянката на миналото си величие.

В. А. Звегинцев дава висока обобщена оценка на лингвистичните изследвания на арабите и преди всичко на огромния събран и систематизиран от тях езиков материал. Той отбелязва обаче, че успехите на арабското езикознание дълго са убягвали от погледа на европейските учени. Пряк наследник на александрийските граматични разработки, средновековна Европа при първото си бегло запознаване с арабската традиция отбелязва само прилежното изучаване на родния език. Но положението се променя през Възраждането, когато се засилва интересът към източната филология и преди всичко към семитските езици. Това е свързано с дейността на много учени, сред които особено се откроява Йосиф Юстус Скалигер (1540–1609). Започва да се изяснява фактът, че арабската филология, която не е така скована и обвързана с философията като гръцката, развива силно емпиричния подход и създава по-добри условия за изясняването на природата на човешкия език. Именно това обяснява повишения интерес на арабите към други езици и съставянето на дву- и триезични речници. Може дори да се говори за наченки на сравнително езикознание в трудовете на Махмуд ал-Кашгари значително преди оформянето на това направление в Германия от школата на Франц Боп.

Вероятно много от твърденията на проф. Звегинцев няма да намерят подкрепа у всички съвременни арабисти и историци на езикознанието. По редица въпроси той самият влиза в спор с руски и чуждестранни специалисти. Но заслугата му на европейски първопроходец в една толкова сложна и далечна езиковедска ситуация е безспорна и струва ми се – все още недостатъчно оценена.

ЛИТЕРАТУРА

Авицена 1932: Abu Ali Ibn Sina. *Asbāb hudūt alhuruf*. Kair, 1932.

Брайман 1934: Brayman, M. *Materialien und Untersuchungen zu dem phonetischen Lehren der Araber*. Leipzig, 1934.

Голдциер 1889: Goldziher, Ig. *Muhammedanische Studien*, 1. Teil, Halle, 1889.

Звегинцев 1958: Звегинцев, В. А. *История арабского языкознания*. Москва: Изд-во МГУ, 1958.

Мубаррад 1932: The Kamil of El-Mubarrad. N.-York: ed. Wright, 1932.